

ПЕРИОДИЗАЦИЈАТА НА МАКЕДОНСКИОТ ЛИТЕРАТУРНО-КУЛТУРЕН РАЗВИТОК

Блаже Ристовски

Македонска академија на науките и уметностите

As a small people, without state (at least without *own-national* state tradition), non-free and divided in the 10th century, similarly to the Slovenians, Slovaks, Byelorussian and Ukrainians in the Slavic world, the Macedonians had a non-regular and late literary development. Despite of the 1000-years literacy tradition and situated in a region that should suppose a European literacy process, Macedonia was the last in gaining the freedom and the foundation of national state on the only a part of its ethnical territory. Accordingly, in the specific historical circumstances Macedonia was the last who has promoted its polyvalent literature and culture. The non-typical continuity of the literary-cultural processes during the whole Macedonian history up to the foundation of the national state (1944), dictate the methodological approach to the periodisation of the Literary-cultural development.

За разлика од литературно-културниот развој на другите јужнословенски народи и култури, во Македонија се јавува атипичен континуитет на литературно-културните процеси низ целата историја до ослободувањето (1944). Тоа го диктира и методолошкиот пристап кон периодизацијата на македонскиот литературно-културен развој, за којшто исто така се вели дека е „со традиција, а без континуитет во својот историски, жанровски и стилски развој“ (Друговац 1990: 9)¹.

¹ Ова дело е всушност првиот сериозен обид за научно проследување на комплетниот литературен развој во Македонија во последните сто години (1890-1990). Авторот предлага и "ориентациона периодичиска схема", послужувајќи се главно со литературно-теориски детерминанти за стилско-изразните карактеристики во оваа епоха: I. Нова преродба (1890/93-1928), II Социјален реализам (1928-1941), III Книжевност на конституантата. Поетиката на интимизмот (1941-1945), IV Народен и социјалистички реализам (1945-1955) и V Модерна книжевност (1955-1989/90). Независно од внатрешната распределба на одделните периоди, овде се поставуваат повеќе суштествени прашања. Зашто, ако периодот од 1890/93-1928 претставува "Нова преродба", тогаш каде и кога е "старата", ако воопшто веќе го употребиме овој термин. Освен тоа, може ли еден таков (и историски и литературно) вонредно динамичен, расцепан и квалитетно диференциран период да претставува единствена целина, иако може да се размислува и зошто имено 1928 година е земена како разделна помеѓу две етапи. Исто така, многу е проблематично дали следниот период може да се карактеризира само како "социјален реализам", кога ќе се има предвид не само литературната дејност во Вардарскиот дел на Македонија, туку и она што се твори сред македонската емиграција во Бугарија. Па и времето на НОБ (без претходниот период!) тешко може да се обележи како конституанта во однос на литературниот процес. Дискутабилен би бил и изразот "Н а р о д е н реализам", независно од сите можни објаснувања. Најпосле, и покрај сите можни и сфатливи размислувања за "типолошките разграничувања", тешко е прифатлива и кај нас

Како бројно мал, недржавен (барем без своеименски државно-правни традиции), неслободен, а во XX век и поделен народ, многу слично како и Словенците, Словаците, Украинците и Белорусите во словенскиот свет, Македонците имаат и ненормален, нерегулиран, неправолиниски, нерамномерен, задоцнет и мошне комплициран историски литературен тек. Иако со над илјадагодишна литературна традиција, иако вгнездена во географски простор што би претставувал европски тек на литературниот процес, словенска Македонија доживеа не само последна да ја извојува слободата и најпосле да биде призната како независна држава на само дел од етничката територија, туку во специфичните историски околности последна ја афирмира и својата поливалентна национална литература и култура. Поради тоа во изминатиот милениум се констатира еден полн континуитет на писмената словенска традиција, но истовремено и еден евидентен дисконтинуитет во литературните форми и функции. Единствениот непрекинат процес на уметничкиот збор го наоѓаме во усното творештво, како изнудена ситуација на слободниот пишан литературен збор. Затоа Македонците и можат да се пофалат со толку богато и така разновидно фолклорно наследство, создавано низ вековите и регистрирано и презентирano во XIX и XX век. Тоа го потврдува и изградбата на еден прилично разработен и уметнички изразен јазик и стил што природно прерасна во современата форма и норма на македонската литературна реч.

Осумвековниот континуитет на Охридската архиепископија како автокефална црква во Македонија (Снџгаровъ 1924; Снџгаровъ 1932; Димески 1989; Белчовски 1985, 1986) обезбеди непрекинат развиток на многу гранки од духовната и материјалната култура (ликовната уметност – фрескосликарството, иконографијата, копаничарството, сферата на обичаите и верувањата, архитектурата итн.), ја зачува и писмената традиција по македонските цркви и манастири, со посебен рефлекс и од Света Гора, ја хранеше препишувачката и преведувачката дејност, создавајќи познати центри, како што беа Охридската книжевна школа на св. Климент и св. Наума, Лесновската, Слепченската и др., што создадоа најголема колекција стари ракописи (Поп-Атанасов I, 1, 1983: 167-184; I, 2, 1983: 153-169; II, 3, 1984: 185-200²; Поп-Атанасов I-II 1971; Георгиевски III-IV 1988; Десподова-Славева 1988; Георгиевски 1979). Старословенскиот јазик (со македонската редакција) остана во функција на писмен јазик не само во црквите и во манастирите речиси сè до крајот на XIX век (Споменици I 1975, II 1977, III 1980, IV 1981; Македонски текстови 1966; Записи и летописи 1975), и во времето кога народниот збор веќе се афирмира низ значајни

определбата "М о д е р н а книжевност". Меѓутоа, независно од сите можни забелешки, бидејќи секој литературен историчар го одразува сопствениот поглед врз историскиот развиток на една литература, трудот на М. Друговац бездруго претставува значајна појава во македонската литературна наука што воспоставува релации и понудува оценки што не ќе можат да бидат игнорирани и од идните литературни историчари. – За процесот на континуитетот и дисконтинуитетот да се види и: (Кулакова 1988: 207-226).

² "Во Каталогот се опфатени само оние ракописи што се чуваат во ракописните збирки и институции надвор од Македонија".

постигања и во световната литература (Страници 1978; Стојческа-Антиќ 1981; Стојческа-Антиќ 1987; Стојческа-Антиќ 1988; Крчовски 1974; Пејчиновиќ 1974; Хаџи-Константинов-Цинот 1987; Миладинов 1958; Прличев 1959; Жинзифов 1981; Спасов 1990; Миладинов 1980 и др.). Сета таа разнородна писменост, сите зачувани преписи, преводи, записи и белешки со црковен, верски и социјален карактер, заедно со печатената продукција надвор од границите на Македонија, опфаќајќи ја и богомилската литературна активност, заокружува еден значаен период од македонската литературно-културна историја. Во споредба со развојните процеси во развиените европски литератури, македонската литературна продукција покажува низок степен и голема асинхроност. Нејзиниот развој не оди паралелно ни со католичкиот дел од јужните Словени³ и може да се споредува само со православниот словенски југ на Балканот⁴. И тука,

³ Наоѓајќи се главно во границите на Австрија и Унгарија или на Венеција и Италија, словенечката и хрватската литература ги следеле главно европските текови, но како народи што исто така немале слободен и континуиран развој, и кај нив спецификите бараат посебна методологија и сопствена периодизација. Затоа и толку различни се периодизациите што се правени за словенечката литературна историја (И. Пријатељ, А. Слодњак, М. Боршник, Ф. Петре, Б. Патерну итн.) или за хрватската (М. Комбол, А. Барац, М. Франичевиќ, И. Франгеш, З. Шкраб, А. Флакер и др.), како што е своероден и литературниот процес кај Словациите (*Dejiny slovenskej literatúry* 1962), близок, но доста и различен од оној кај Чесите и особено кај Полјациите.

⁴ Имајќи ги предвид големите српски колонии во Австрија и во Унгарија, каде што всушност и настанува и се развива српската национално-културна преродба, литературните процеси од почетокот на XIX век се трудат барем да ги подражаваат европските струења, а понекогаш и паралелно се развиваат. Во тој тек главно беше австро-унгарското влијание. Меѓутоа, во Србија под Турците, дури и во времето на Караѓорѓе Петровиќ и Милош Обреновиќ, примерно се покажуваше влијанието на православно-словенска Русија и овој развој имаше знатно поинакви и правци и резултати сè до половината на XIX век. Затоа и во однос на периодизацијата се прават различни шеми и се застапуваат различни погледи – од Ст. Новаковиќ, Т. Остоиќ, П. Поповиќ, и пред сè Јован Скерлиќ и подоцна Драгиша Живковиќ и Ј. Деретиќ. Но дури и бугарскиот литературен развој (иако бездруго најблизок до македонскиот во одреден период) следи сопствени патишта низ историјата. Во овој поглед, покрај фундаменталното истражување на Г. Д. Гачев ("Ускоренное развитие литературы /на materiale болгарской литературы первой половины XIX в./, Москва, 1964), особено значајно (макар и видливо тенденциозно во однос на македонскиот развој) е истражувањето на Илија Конев ("Българското възраждане и просвещението /История, историческо съзнание, взаимодействия/", София, 1983), каде што се проследуваат најзначајните бугарски културно-национални и литературни пројави во XVIII и XIX век во светлината на општите развојни струи на Балканот и во Западна Европа. Па сепак, и во засега најкомплетната "История на българската литература в четири тома" (София, 1963-1976) литературната периодизација се сведува на историските одредници по векови и потоа по децении со хронолошка обработка на авторите и нивните дела. Тоа е всушност наједноставниот и најлесен начин за пишување на една литературна историја, па затоа и најчесто е користен. Неретко, меѓутоа, ваквото хронолошко (по векови и по децении) следење на литературните процеси е придружено и со внатрешно разгледување по родовите и по видовите, како што постапила, на пр., и Редакцијата на волуменозната "Історія української літератури у восьми томах" (Київ, 1967-1971),

меѓутоа, македонскиот случај е специфичен и несклоплив во постојните шеми на методолошкиот пристап за периодизација на националните литератури. И со тоа се потврдува аксиомата дека секоја национална литература и култура на балканскиот простор изискува сопствена методологија во тертманот на периодизацијата на литературната историја.

Македонскиот јазик, како основно средство на литературниот израз, сè до половината на XIX век не беше забрануван и прогонуван, иако се работи за поробен и национално обесправен народ. Вистина, во Македонија коегзистираа и несловенски јазици и несловенски писма (како, на пр., грчкиот и турскиот), на кои исто така беше создавана писменост и литература што во ограничени релации беше консумирана и од македонското словенско население, но за нас е од основна важност продукцијата на македонски јазик, па дури и независно дали е предавана со словенската или со грчката азбука⁵. Тоа беа писма со повеќевишековен истовремен легалитет на овие простори, независно од промената на политичкото господство во земјата, сè до поделбата на етничката целина на Македонија цо 1913 година.

Од половината на XIX век, со конституирањето на туѓите национални пропаганди (на соседите), во Македонија почнува прогонот на македонскиот пишан и устен збор, пред сè во духовните и просветно-културните институции што ги организираа пропагандите (грчката, бугарската, српската и романската). Тие дејствуваа легално во Турската Империја, бидејќи имаа озаконети сопствени верски национални институции. Укинатата Охридска архиепископија не беше обновена, а (според шеријатското право) во Турција се признаваа само вери, но не и нации, па Македонците станаа предмет за завојување од страна на соседните претенденти (Мојсов 1954: 123-206; Џамбазовски 1960; Битоски 1968; Андонов-Полјански 1990; Катарџиев 1983, 139-762; Ристовски 1966: 30-500; Ристовски I, 1983: 163-602; Ристовски 1985; Ристовски I, 1989: 83-532; Ристовски I, 1993: 25-235). Така и дојде до завојувачките Балкански војни (1912-1913) и Букурешкиот договор, кога Македонија го загуби својот интегритет, а македонскиот јазик веќе беше и законски санкциониран, со задолжителна употреба на српскиот, бугарскиот, грчкиот и албанскиот јазик.

Токму поради тие причини уште во втората половина на XIX век Македонците се обидуваа да создаваат литература под формата на

каде што, покрај застапеноста на богатата "народна словесност" и жанровската подвоеност на "перекладна" и "џна литература" (во првиот том), се оди по родовите "Виршова литература" ("Поезија"), "Драматургија", "Проза", "Висновки", со посебен разглед на "Украјнската литература в Западній, Україні, Буковині і Закарпатті" (до обединувањето).

⁵ Благодарейќи на повеќевишековното византиско владеење во Македонија и на положбата на црквата во Турската Империја, особено по укинувањето на Охридската архиепископија, грчкото писмо имаше речиси службен статус. Затоа и во XIX век грчкото писмо се наоѓа не само во ракописните зачувани материјали (*Молитвеникот* од 1841, *Охридскиот речник*, *Кулакиското евангелие*, *Житието на св. Јоан Владимир* и др.), туку и во печатените текстови на македонски јазик (како на пр.,: *Четиријазичникот* на Данаил Москополски од 1802), *Канонамето за селата битолски* од 1851, *Неделното евангелие* на Павел Божигробски од 1852, многубројните статии во цариградскиот печат итн.).

народно творештво (Ристовски 1982: 25-57), а по поделбата твореа уметничка литература „на народен дијалект“, главно поетски и драмски творби (Алексиев 1972: 144-244; Македонскиот фолклор 1986: 91-156; Ристовски 1980: 17-30 (и прилозите во двата тома); Македонската драма 1976). Тоа и услови македонската уметничка литература во овој период да биде и скромна по својот обем и некомплетна во литературните форми.

Борбата за афирмација на современиот македонски јазик во пишаната реч почнува главно од почетокот на XIX век, но научно фундираниот пристап се прави дури по 1857 година, кога, по углед и на Виенската спогодба (1850) за заедничкиот српско-хрватски литературен јазик, и официјално се покрената прашањето за заеднички литературен јазик на Македонците и Бугарите што како единствени православни Словени останаа во Турската Империја. Тоа беше обид за налагање на западномакедонскиот дијалект како доминантен во заедничкиот литературен јазик, на којшто беа и подготвени и издадени основни учебници за училиштата во Македонија (Конески 1952: 25-32; Конески 1959: 24-97), за разлика од тенденциите на одделни Македонци од Источна Македонија, како, на пр., Паисиј Хилендарски (1762) и особено Неофит Рилски (по 1835), со протестантскиот центар во Смирна (1842-1846) што најстојуваа исто така да создаваат заеднички јазик, но со источномакедонскиот дијалект во основата⁶. Па сепак, од 60-тите година на XIX век западномакедонскиот говор веќе рапидно почна да се налага во пишаната реч и да се сфаќа како норма за македонски стандард. Овој процес значајно го помогна и излегувањето на зборниците со народни умотворби, особено оние на Верковиќ (1860), на Миладиновци (1861), на Шапкарев (1891-1894), на Икономов (1893 и 1895) и посебно на Цепенков (во софискиот "Сборникъ за народни умотворения"). На тој јазичен идиом ги напишаа и учебниците Димитар Македонски, Димитар Узунов, Кузман Шапкарев, Венијамин Мачуковски и Ѓорѓија Пулевски, а на него ги објавија и стиховите и прозата Константин Миладинов, Рајко Жинзифов, Ѓорѓија Пулевски, Трајко Китанчев, Евтим Спространов и др., како и драмите на Војдан Чернодрински, Марко Цепенков, Димитар Хаџидинов и др., па на него ги пишуваа дијалозите во прозните состави и Коста Шахов, Петар Попарсов, Евтим Спространов и мнозина други од илинденската генерација. Тоа беше и природниот праг за настапот на Македонскиот клуб и в. „Балкански гласник“ во Белград (1902) (Ристовски I, 1993: 237-279) и особено на Македонското научно-литературно другарство во Петербург (1902) (Ристовски I-II, 1978) со поставување на принципите за изградбата на современиот македонски литературен јазик и теоретската разработка и практичната примена на Крсте Мисирков во книгата „За македонските работи“ (1903) (Ристовски 1966: 346-380; Корубин 1956; Димитровски 1982, 195-251; Мисирков 1991) и во сп. „Вардар“ (1905) (Ристовски 1966-а). Тогаш првпат и официјално беше кодифициран македонскиот како службен јазик во Уставот на Другарството (Ристовски I, 1978: 245), а обосновата јазично-

⁶ Македонската наука сеуште нема стигнато поблизу да го проучи ова мошне важно прашање од историјата на современиот македонски писмен јазик.

правописна норма најде примена и во некои литературни творби на македонски автори.

Ако воените години (1912-1918) и не оставија позначајни литературни траги, меѓувоенниот период (1919-1941) претставува решавачки праг за пробив на литературата на мајчиниот јазик, но и на литературата на Македонците пишувана на службените јазици во одделните делови на Македонија (Ристовски I, 1982: 175-277). Освен еруптивниот изблик на драмата (макар и главно со битова обоеност) што се афирмира не само во печатот, туку и на сцената (В. Иљоски, А. Панов, Р. Крле), во Вардарскиот дел на Македонија се појавија и значајни поетски профили што објавуваа стихови во разните центри во Југославија, но најмногу во скопските периодични публикации „Луч“ (1937-1938) и „Наша реч“ (1939-1941), меѓу коишто и поетите Ц. Стефанов Попиванов, Т. Смиљаниќ-Брадина, А. Панов, Р. Петковски, А. Тодоров, В. Илиќ, Х. Попсимов, К. Димов, М. Богоевски, Б. Стефковски, К. Јосифовски, Р. Лазоски, Б. Заревски и др. (Ристовски 1980: I-II). Бездруго посебно значење има појавата и на одделни стихозбирки, веќе не само на српски и со стихови и на македонски, како што беа „Песмарица“ (1929) на Т. С. Брадина и „Пиринчана поља“ (1941) на Ц. С. Попиванов, туку и изданија исцело на македонски јазик (Ристовски 1980: I-II), како што беше фундаменталната збирка „Бели мигри“ (1939) на Кочо Рацин (Рацин 1966) и скромниот поетски досег на Волче Наумчески со изданијата „Иди пролет“ (1939) и „Македонска китка“ (1941) (Наумчески 1979). Притоа особено беше значајна и појавата на асоцијации што го култивираа и македонскиот збор во литературниот израз, како што беа, на пр., Културно-просветното друштво „Вардар“ (1935-1938) во Загреб, Белград и Скопје (Ристовски II, 1982: 161-191), ЛИПИК (Друштво за литература, поезија и критика) во Скопје (1927-1929), Литературната група (1931-1933) и МОРО (Македонска младинска револуционерна организација) во Скопје (1933-1934) (Ристовски 1983-а: 128-176).

И во границите на Бугарија Македонците развија богата литературно-национална дејност. Покрај новите драмски текстови на В. Чернодрински, беа отпечатени и револуционерните драми „Илинден“ (1923) од Н. К. Мајски и „Народ и црква“ и „Духот на Македонија“ (1931) од Н. Дренков, но во периодичниот печат почнаа да се појавуваат и стихотворбите на родниот јазик на Н. Церов, Д. Миленски, Н. К. Мајски (Ристовски I, 1980: 108-132) и др., додека младиот емигрант од Скопје Венко Марковски во периодот само од 1938 до 1941 година отпечати 9 стихозбирки на македонски (Ристовски II, 1989: 431-473) што заедно со збирките „Мъскавици“ (1940) и „Пеш по светот“ (1941) на Коле Неделковски (Неделковски 1981), сите објавени во Софија, означија конечна афирмација на современата македонска реч и на современиот македонски јазик во литературата. Тука посебно место и значење има организирањето на Македонскиот литературен кружок околу Редакцијата на „Македонски вести“ (1936) (Ристовски 1985-а: 111-128), Кружокот „Нација и култура“ (1937), Публицистичкиот кружок (1937-1938) и конечно обновениот Македонски литературен кружок (1938-1942) во Софија (Вапцаров 1979: 291-447; Ристовски 1990-а), што ги собраа македонските творци од сите делови на раскинатата Македонија и

создадоа „по дух и сорджина" македонска литература, иако поголемиот број и на службениот бугарски јазик (Н. Вапцаров, М. Сматракалев, А. Попов, Ѓ. Абаџиев и др.).

Поради особено ригорозниот режим во Грција, и покрај многуте обиди, Македонците од овој дел не успеаја да издадат ни свој орган на родниот јазик, ниту пак објавија позначајни литературни текстови во земјата. Не беше подобра состојбата и на Македонците во Албанија, иако, на пр., Стерјо Спасе отпечати успешни прозни дела – на албански јазик. Македонците во дијаспората (зад океаните) во меѓувоениот период покажаа голема организираност, издаваа и историски значајни национални периодични и други публикации, организираа и театарски групи и прикажуваа македонски драмски состави (Ристовски II, 1983: 511-522; Ристовски III, 1990: 502-520), но не успеаја и да се претстават со позначајни литературни творби.

Бидејќи најголемиот број од литературните дејци му припаѓаа на прогресивното движење, речиси сите се вклучија и во антифашистичката борба во текот на Втората светска војна, а добар дел од нив и загинаа во нејзиниот виор. Така и литературата што беше создавана во Националноослободителната борба (1941-1944) и по духот и по авторите всушност претставува продолжение на онаа од меѓувоениот период (Ристовски 1984: 343-353). Тука пак се К. Рацин, В. Марковски, К. Неделковски, В. Наумчески, М. Богоевски, Ц. С. Попиванов, К. Јосифовски, Р. Лазоски, но и Владо Малески, Ацо Шопов, Коле Чашуле, Блаже Конески, Рампо Левката, Јордан Леов, Славко Јанески, Димче Маленко и др. (Ристовски 1980: I-II). Тогаш, во јуни 1943 година, на слободната територија беше објавена првата колективна дводелна збирка "Македонски народно-ослободителни песни" (под редакција на К. Рацин) (Ристовски 1974), а во есента на 1944 година излегоа и првата стихозбирка во слободната македонска литературна историја „Песни" од Ацо Шопов (Шопов 1944)⁷ и спевот „Партизани" и македонскиот епос „Робии" од Венко Марковски (Марковски 1944; Марковски 1944-а)⁸.

Дури со формирањето на македонската држава во југословенската федерација (од крајот на 1944 година) започнува регуларниот тек на современата македонска литература, како сестрано разгранет и забрзан процес. Иако поезијата веќе имаше едно стамено наследство, посложените родови доживуваа задоцнето и позабавено појавување и развиток. Македонскиот расказ постепено премина од НОБ во слободниот живот, но поразвиените прозни форми требаше допрва да трасираат патишта. Така, на пр., првата повест „Улица" од С. Јаневски се појави дури во 1950 година, а по две години истиот автор го објави и првиот современ македонски роман „Село зад седумте јасени" (иако уште во 1945 година В. Марковски го публикува првиот роман во стихови „Климе", а првата драма во стихови во слободната историја „За родниот крај" му беше готова уште во 1946 година).

⁷ Истовремено, кон крајот на истата година, збирката беше напечатена и во Куманово.

⁸ Во тоа време излезе и неговата стихозбирка „Низ пожарите на Елада".

Вистински расцвет доживува македонската литература од 50-тите години, кога беа урнати стегите на политички контролираниот творечки процес и започна литературниот плурализам што постигна и меѓународна афирмација со преводи на голем број јазици во светот. Овој развиток главно го следеше чекорот на литературните тенденции во југословенските простори сè до конечното раздружување и наполно осамостојување на Република Македонија во 1991 година.

Поради ваквиот специфичен историски развиток, периодизацијата на македонскиот литературно-културен развиток⁹ би можела да го има следниов вид:

I СТАРАТА МАКЕДОНСКА ЛИТЕРАТУРА (IX-XVIII ВЕК)

1. Од христијанизацијата до турското завојување на Македонија (IX-XIV в.)

- Усното народно творештво од најстарите времиња до Маричката битка (1371)
- Почетоците на словенската писменост (Св. Кирил и Методиј)
- Охридската книжевна школа (Св. Климент и Св. Наум, Черноризец Храбар)
- Преводи, преписи и записи
- Апокрифната литература и богомилското наследство
- Средновековните раскази и повести

2. Литературно-културното наследство од Марковото Кралство до крајот на XVIII век

- Усното народно творештво (со посебен осврт на Марковиот циклус)
- Книжевно-препишувачките центри во Македонија
- Црковно-монастирските списи и записи
- Хагиографии и биографии
- Дамаскинарската литература
- Печатената црковнословенска литература
- Руско-словенските влијанија и балканската заемност (Христофор Жефаровиќ, Паисиј Хилендарски)

II НОВА МАКЕДОНСКА ЛИТЕРАТУРА (1802-1944)

1. Просветителско-будителски период (1802-1845)

- Првите печатени книги и учебници на народен јазик (Данаил Москополски, Јоаким Крчовски, Кирил Пејчиновиќ, Анатолиј Зографски)
- Македонски печатари и печатници (Теодосија Синаитски, Даскал Камче)

⁹ Во врска со периодизацијата на македонскиот литературен развиток да се види и: Ристовски 1965: 18-21; Тодоровски 1965: 15-18; Тодоровски 1971: 102-111; Тодоровски 1978: 163-172; Тодоровски 1984, 171-174; Саздов 1983: 140-142; Саздов 1983: 123-124; Сталев 1983: 150-152; Сталев 1983: 131-132; Тушевски 1984: 175-176; Ѓурѓинов 1965: 241-246. Во врска со теоретско-методолошките прашања на периодизацијата на македонската книжевност треба да се имаат предвид и прилозите на Милан Ѓурчинов (1986: 137-157; 1986: 93-112; 1988: 115-120; 1988-б; 1987: 147-156; 1990).

2. Литература на националното будење (1845-1875)

- Народно творештво и неговите собирачи и издавачи (Ст. Верковиќ, Д. и К. Миладиновци)

- Основоположници на новата световна македонска литература (К. Миладинов, К. и А. Петкович, Р. Жинзифов, Г. Прличев, Ј. Џинот)

- Учебникари и учебници на „македонското наречје“ (П. Зографски, Д. Македонски, Д. Узунов, К. Шапкарев, В. Мачуковски, Ѓ. Пулевски)

3. Епоха на националноослободителни програми и востанија (1875-1903)

- Подем на македонската фолклористика и етнографија (Марко Цепенков, Кузман Шапкарев, Петар Драганов, В. Икономов, А. Попстоилов, Ѓ. М. Пулевски, Панајот Ѓиноски)

- Лозарското движење и борбата за македонски литературен јазик (Ѓ. М. Пулевски, Г. Баласчев, П. Попарсов, К. Шахов, Т. Попов, К. Мисирков)

- Поетски прозни и драмски текстови во револуционерно време (Ѓорѓија М. Пулевски, Т. Китанчев, Е. Спространов, В. Чернодрински, М. Цепенков, Д. Хацидинев)

4. Период на судбоносни настани од Илинден до Версај (1903-1919)

- Прва кодификација на современиот македонски литературен јазик (Македонското научно-литературно другарство и К. Мисирков)

- Македонската револуционерна народна песна како одраз на илинденската епоха

- Разгромот на Македонија во Балканските војни и во Првата светска војна (Д. Чуповски, Н. Димов, Г. Константинович, К. Мисирков)

5. Литературата на раскината Македонија (1919-1941)

- Културно-литературни пројави во 20-тите години (В. Чернодрински, Н. К. Мајски, К. Мисирков, Д/ Чуповски, В. Иљоски, Т. С. Брадина, Н. Церов, Д. Миленски)

- Конечна афирмација на македонскиот јазик во литературата во 30-тите години (В. Марковски, К. Рацин, К. Неделковски, В. Наумчески, Ц. С. Попиванов, Р. Петковски, Х. Попсимов, К. Димов, В. Илиќ, М. Богоевски, А. Панов, Р. Крле, Б. Заревски, Р. Лазоски)

- Македонски периодични изданија („Македонски вести“, „Македонска земя“, „Наш весник“, „Луч“, „Наша реч“, „Илинден 1939“, „Искра“)

- Национално-литературни асоцијации (Културно-просветното друштво „Вардар“ во Загреб, Белград и Скопје, Македонскиот литературен кружок во Софија)

- Литературата на Македонците на јазиците на владејачите (А. Крстиќ В. Илиќ, Н. Вапцаров, А. Попов, М. Сматракалев, Т. Шомов)

6. Литературата на Националноослободителната борба (1941-1944)

- Народноослободителни песни и записи

- Генерација на континуитетот (К. Рацин, В. Марковски, К. Неделковски, В. Наумчески, Ц. С. Попиванов, М. Богоевски, Р. Петковски, Р. Лазоски)

- Литературни творци на Националноослободителната борба (Владо Малески, Ацо Шопов, Рампо Левката, Коле Чашуле, Славко Јаневски, Димче Маленко)

- Печатници во НОБ („Гоце Делчев", „Илинден")

- Литературни изданија („Македонски народно-ослободителни песни" I- II, „Наши песни", „Песни", „Партизани", „Робии", „Орлите на Македонија", „Низ пожарите на Елада", „Бели мугри")

- Весници и списанија на македонски јазик:

а. во Вардарскиот дел на Македонија („Дедо Иван", „Народен билтен", „Народен глас", „Весник", „Билтен", „Октобрис", „Неделен весник", „Братство", „Востаник", „Илинденски пат", „Млад борец", „Македонка", „Нова Македонија", „Културна Македонија")

б. во Егејскиот дел на Македонија („Црвена ѕвезда", „Искра", „Славјано-македонски глас", „Слобода", „Победа")

III СОВРЕМЕНАТА МАКЕДОНСКА ЛИТЕРАТУРА (1944-1991)

1. Литературата на егзалтација од националната слобода (1944-1948)

- Од азбуката до првата македонска граматика
- Народното творештво и првите учебници
- Време на патриотизам и интимизам во поезијата
- Раѓањето на прозниот исказ: расказот и драмата
- Критиката во спрега со идеологијата
- Дирижираниот дневен и периодичен печат во слободата
- Литературата на егејската „барутна бајка"
- Литературниот одзив на Пиринската културна автономија

2. Години на преломи и конфронтации (1948-1955)

- Судбинска и литературна диференцијација: политиката на 1948
- Југословенскиот „социјалистички реализам" во Македонија
- Македонскиот роман како почеток и афирмација
- Нови струи по Љубљанскиот конгрес
- Естетските, идеолошките и политичките аспекти на македонската литературна конфронтација

3. Тенденции и реализации на литературно-естетскиот плурализам (1955-1980)

- Стилската еволуција со задоцнети рефрени
- Македонската литература на меѓународната сцена
- Преводот на македонски како компонента на литературниот развој
- Литературата на Македонците во дијаспората
- Матурација на македонската поезија
- Приоритетот на романескната продукција
- Полнолетството на литературата за децата и младината

4. Деценија на дезинтеграцијата и самостојноста (1981-1991)

- Литературата на преиспитувањето: голооточки одзиви и патриотски самозапознавања
- Политичката драма како литературно-сценски феномен
- Плурализација на општеството и литературното огледало
- Литературата на отпорот и самостојноста
- Литературната критика и науката за литературата.

Литература

- Алексиѐв А. 1972. Основоположници на македонската драмска литература. Мисла: Скопје. 144-244.
- Андонов-Полјански Х. 1990. Македонското прашање. Скопје.
- Белчовски С. 1985 и 1986. Автокефалноста на македонската православна црква. Скопје.
- Битоски К. 1968. Дејноста на Пелагониската митрополија (1878-1912). Грчки религиозно-просветни и вооружени акции. Институт за национална историја: Скопје.
- Вапцаров Н. Ј. 1979. Творби. Избор и предговор Гане Тодоровски, Мисла: Скопје. 291-447
- Гачев Г. Д. 1964. Ускоренное развитие литературы (на материале болгарской литературы первой половины XIX в.). Москва.
- Георгиевски М. 1988. Словенски ракописи во Македонија (откриени од 1970-1985 година). III. ИСК. НУБ „Св. Климент Охридски“: Скопје.
- IV. (Факсимили)
- Георгиевски М. 1979. Македонско книжевно наследство од IX до XVIII. Скопје.
- Десподова В. - Славева Л. 1988. Македонски средновековни ракописи. I. Институт за старословенска култура: Прилеп.
- Димески С. 1989. Историја на македонската православна црква. Македонска книга: Скопје.
- Димитровски Т. 1982. Од Пејчиновиќ до Рацин. Јазични и литературноисториски прилози. Култура: Скопје, 195-251.
- Друговац М. 1987. Нацрт на глобалната периодизација на новата македонска книжевност (1891/93-1987). „Спектар“. V, 10, Институт за македонска литература: Скопје. 147-156
- Друговац М. 1990. „Историја на македонската книжевност XX век“. Мисла: Скопје.
- Ѓурчинов М. 1986. Кон прашањето за теоретско-методолошките основи на историјата на литературата, I. Општи методолошки претпоставки. „Спектар“. IV, 7, Институт за македонска литература: Скопје. 137-157.
- Ѓурчинов М. II. 1986. Проблеми на периодизацијата, „Спектар“ IV, 8, Институт за македонска литература: Скопје. 93-112.
- Ѓурчинов М. 1988. Околу прашањето за „забрзаниот книжевен развој“ во новата македонска литература, „Спектар“. VI, 11, Институт за македонска литература: Скопје. 115-120.
- Ѓурчинов М. 1988-а. Биноминиалниот расказ „Диптихон“ Владо Малеского как пример "ускоренной эволюции" в новой македонской литературе. "Zeitschrift für Slawistik". XXIII. 4. Berlin. 548-552.
- Ѓурчинов М. 1988-б. Nova makedonska književnost (1945-1980). Beograd.
- Жинзифов Р. 1981. Одбрани творби. Приредил Гане Тодоровски. Мисла: Скопје.
- Записи и летописи. 1975. Избор и редакција Радмила Угриновска-Скаловска. Македонска книга: Скопје.
- История на българската литература в четири тома. 1963-1976. Главна редакция Стойко Божков, Петър Динев, Пантелий Зарев, Георги Цанев. БАН: София.
- Історія української літератури у восьми томах. 1967-1971. Київ.
- Катарциев И. 1983. Борба до победа. I. Пирин се буди. Мисла: Скопје. 139-762
- Конески Б. 1952. Граматика на македонскиот литературен јазик. I. Државно книгоиздателство на НРМ: Скопје. 25-32.

- Конески Б. 1959. Кон македонската преродба. Македонските учебници од 19 век вел. второ издание. Институт за национална историја: Скопје. 24-97.
- Корубин Б. 1956. Јазикот на Крсте П. Мисирков, Филозофски факултет: Скопје.
- Крчовски Ј. 1974. Собрани текстови. Приредил Блаже Конески. Скопје.
- Македонскиот фолклор во музичкото и драмското творештво до 1945 година. 1986. Трудови од научниот собир Скопје. 8 и 9 декември 1980 година. МАНУ: Скопје. 91-156.
- Македонската драма меѓу двете светски војни 1976. I-II. Приредил Александар Алексиев. Мисла: Скопје.
- Македонски текстови 10-20 век. 1966. Составиле Б. Конески и О. Јашар-Настева. Скопје.
- Марковски В. 1944. Партизани. Спев во три дел, Слободна Македонија. Издание на НОВ и ПО на Македонија.
- Марковски В. 1944-а. Робии. Македонски епос. Слободна Македонија. Издание на НОВ и ПО на Македонија.
- Миладинов К. 1958. Творби. Предговор, редакција и напомени од д-р Харалампие Поленаковиќ. „Кочо Рацин“: Скопје.
- Миладинов К. 1980. Избор. Приредил Гане Тодоровски. Мисла: Скопје.
- Мисирков К. П. 1991. Одбрани страници. Приредил Блаже Ристовски. Мисла: Скопје.
- Мојсов Л. 1954. Околу прашањето на македонското национално малцинство во Грција. Еден поглед врз опсежната документација. Институт за национална историја: Скопје. 123-206.
- Неделковски К. 1981. Собрано дело. Јубилејно издание по повод на 40-годишнината од смртта на поетот-борец. Предговор, избор и редакција Тодор Димитровски. Скопје.
- Наумчески В. 1979. Стихови (1939-1941). Редакција, предговор и забелешки д-р Блаже Ристовски. НИО Нова Македонија: Скопје.
- Пејчиновиќ К. 1974. Собрани текстови. Приредил Блаже Конески. Македонска книга: Скопје.
- Поп-Атанасов Г., 1983. Основен хронолошки каталог на словенски ракописи од Македонија. „Спектар“. I, 1, Институт за македонска литература: Скопје. 167-184.
- Поп-Атанасов Г. 1983. Основен хронолошки каталог на словенски ракописи од Македонија. „Спектар“. I, 2, Институт за македонска литература: Скопје. 153-169.
- Поп-Атанасов Г. 1984. Основен хронолошки каталог на словенски ракописи од Македонија. „Спектар“. II, 3, Институт за македонска литература: Скопје. 185-200.
- Поп-Атанасов Г. 1985. Ракописни текстови на македонски народен говор. Скопје.
- Прличев Г. С. 1959. Одбрани страници. Приредил Тодор Димитриевски, Кочо Рацин: Скопје.
- Рацин К. 1966. Стихови и проза. Уредил д-р Александар Спасов. Скопје.
- Ристовски Б. 1965. Поглед врз практичниот аспект на „Теорискиот нацрт за историскокнижевната периодизација“ аплициран врз историјата на југословенските литератури. „Литературен збор“. XII, 5, Сојузот на друштвата за македонски јазик и литература: Скопје. 18-21.
- Ристовски Б. 1966. Крсте П. Мисирков (1874-1926). Прилог кон проучувањето на развитокот на македонската национална мисла. Култура: Скопје. 30-500
- Ристовски Б. 1966-а. „Вардар“ научно-литературно и општествено-политичко списание на К. П. Мисирков. Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“: Скопје.
- Ристовски Б. 1974. Македонски народноослободителни песни. Институт за фолклор: Скопје.

- Ристовски Б. 1978. Димитрија Чуповски (1878-1940) и Македонското научно-литературно другарство во Петроград. Прилози кон проучувањето на македонско-руските врски и развитокот на македонската национална мисла. I-II. Култура: Скопје.
- Ристовски Б. 1980. Македонскиот стих 1900-1944. Истражувања и материјали. I. Мисла: Скопје. 17-30.
- Ристовски Б. 1982. Пројави и профили од македонската литературна историја. I. НИО Студентски збор: Скопје. 25-57.
- Ристовски Б. 1983. Македонскиот народ и македонската нација. I. Мисла: Скопје. 163-602.
- Ристовски Б. 1983-а. Кочо Рацин. Историско-литературни истражувања. Македонска книга: Скопје.
- Ристовски Б. 1984. Македонскиот поетски збор во периодот на НОБ, во зб.: *Kultura i nauka u Narodnooslobodilačkom ratu i Revoluciji. Radovi s naučnog skupa. Struga. 7.-9. oktobar 1981. Skopje. 343-353.*
- Ристовски Б. 1985. Васил Икономов (1848-1934). Прилог кон проучувањето на македонскиот културно-национален развиток. Институт за национална историја: Скопје.
- Ристовски Б. 1985-а. Основите и концепциите на Македонскиот литературен кружок во Софија (1936). „Гласник“. XXXIX, 3, Институт за национална историја: Скопје.
- Ристовски Б. 1989. Портрети и процеси од македонската литературна и национална историја. I-II. Портрети. Култура: Скопје.
- Ристовски Б. 1990. Портрети и процеси од македонската литературна и национална историја. III. Портрети. Култура: Скопје.
- Ристовски Б. 1990-а. Беседа за Вапцаров. Свечен собир по повод 80-годишнината од раѓањето на Никола Вапцаров. Скопје. 17. X 1989. Скопје.
- Ристовски Б. 1993. Македонски летопис. Раскопки на литературни и национални теми. I, Македонска книга: Скопје. 25-235.
- Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија 1975. I. Уредник Владимир Мошин. Архив на Македонија: Скопје; II 1977; III 1980; IV 1981.
- Словенски ракописи од Македонија 1971. I-II. Подготвил Владимир Мошин во соработка со Лидија Славева, Султана Кронева и Јованка Јакимова. Скопје.
- Снџгаров Ѕ. 1924. Историја на Охридската архиепископија (отъ основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостровъ отъ турцитѣ). първи томъ. „Гутенбергъ“. София.
- Снџгаров Ѕ. 1932. Историја на Охридската архиепископија-патриаршија отъ падането ѝ подъ турцитѣ до нейното унищожение (1394-1767 г.). Македонски научен институт: София.
- Саздов Т. 1983. Методологија на проучувањето на македонската народна книжевност. „Спектар“. I, 1, Институт за македонска литература: Скопје. 140-142.
- Саздов Т. 1983. Проблеми за периодизацијата на македонската народна литература. „Спектар“. I, 2, Институт за македонска литература: Скопје. 123-124.
- Сталев Г. 1983. Методолошкиот пристап кон проектот – Македонската литература во XX век. „Спектар“. I, 1, Институт за македонска литература: Скопје. 150-152.
- Сталев Г. 1983. За периодизацијата на македонската литература во XX век. „Спектар“. I, Институт за македонска литература: Скопје. 131-132.

- Страници од средновековната книжевност 1978. Избор, редакција, предговор и забелешки Вера Антиќ и Харалампие Поленаковиќ. Скопје.
- Стојческа-Антиќ 1981. Навраќања кон Библијата. Македонска книга: Скопје.
- Стојческа-Антиќ 1987. Меѓу книжевен текст и фолклор. Скопје.
- Стојческа-Антиќ 1988. Пораки од дамина. Скопје.
- Спасов Љ. 1990. Константин М. Петкович (Јазични и книжевно-историски прилози). МАНУ: Скопје.
- Тодоровски Г. 1965. Кон прашањето за периодизацијата на новата македонска литература. „Литературен збор“. XII, 5, Сојузот на друштвата за македонски јазик и литература: Скопје. 15-18.
- Тодоровски Г. 1971. Некои прашања за периодизацијата на современата македонска литература и пост скрипtum кон една неодржана дебата за современата македонска литература, во зб.: Осми Рацинови средби: Развојните процеси во современата македонска литература, Рацинови средби: Титов Велес. 102-111.
- Тодоровски Г. 1978. Стилската формација кај Македонците во XIX и XX век (Прилог кон периодизацијата на новата македонска книжевност), во зб.: Реферати на македонските слависти за VIII меѓународен славистички конгрес во Загреб-Љубљана. Македонски славистички комитет: Скопје. 163-172.
- Тодоровски Г. 1984. Прилог на тема: периодизацијата на македонската литература во XIX век. „Спектар“. I, 2, Институт за македонска литература: Скопје. 171-174.
- Тушевски В. 1984. Околу периодизацијата на македонската литература во XIX век. "Спектар". II, 3, Институт за македонска литература: Скопје. 175-176.
- Ќулавова К. 1988. Континуитетот на македонската книжевна историја – некои книжевно-историски и теориско-методолошки соочувања. „Спектар“. VI, 11, Институт за македонска литература: Скопје. 207-226.
- Хаци-Константинов-Цинот Ј. 1987. Избрани страници. Приредил Блаже Конески. Мисла: Скопје.
- Џамбазовски К 1960. Културно-општествените врски на Македонците во Србија во текот на XIX век. Институт за национална историја: Скопје.
- Шопов А. 1944. Песни. Издање „Младог борца“, б.м.
- Dejiny slovenskej literatúry 1962. Hlavný redactor univ. prof. dr. M. Pišú. Bratislava.
- Đurčinov M. 1965. Književna istorija i književna kritika (Neke pretpostavke o jednoj imaginarnoj književnosti i njenom odnosu prema književnoj kritici). „Putevi“. XI, 3, Banja Luka. 241-246.